ક્ષુદ્ર પ્રાણના દેવતાઓ

રાજા અશ્વપતિ હવે ક્ષુદ્ર પ્રાણના સામ્રાજ્યની સરહદે જઈ ઊભો. રૂઢિગ્રસ્ત રૂપધારી એ સંકુચિત સૃષ્ટિ અનંતતાના એક આર્ત્તિભર્યા ખૂણામાં આવેલી હતી. અજ્ઞાનના કોચલામાં એ રક્ષાઈ રહેલી હતી. કઈ શક્તિ એનું સંચાલન કરે છે, કયો અલૌકિક નિયમ એને ટકાવી રાખે છે, ને કાળમાં એની શી આવશ્યકતા છે તે જાણવા માટે એ જગતને વીંટળાઈ વળેલા ધુમ્મસમાં રાજાએ તેજની કટાર જેવી દૃષ્ટિ નાખી. જોયું તો ત્યાંના અંધારાની આડશમાં ઢંગઢાગ વગરનાં હજારો સત્ત્વોની બેચેન વસ્તી આવેલી જણાઈ. સ્વર્ગની સુનિયમમાં રાખતી દૃષ્ટિથી દૂર રહેલાં એ સત્ત્વો ક્ષુદ્ર કાવાદાવાઓ કર્યા કરતાં હતાં, તુચ્છ તરકીબોની મજાઓ માણતાં હતાં, અધમતામાં આળોટતાં એ મેલાંઘેલાં જાદૂઈ કરતૂકો કર્યા કરતાં હતાં. ભૂત,પિશાચ, જીન, પરિસ્તાનીઓ, અર્ધ-પશુ, અર્ધ-દેવ, પતિત આત્માઓ, અને ત્યાં ફસાઈ ગયેલા દેવતાઓ ત્યાંનાં દળોમાં દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. અંધારાની ઓથમાં રહી તેઓ કાન ભંભેરતાં, ઝેરી ફૂંકથી દીવાઓ ઓલવી નાખતાં, સપાટી પરના સત્યને જૂઠની સેવામાં સંયોજી દેતાં, હર્ષના બીજને દુઃખનું ફળ આપતું બનાવી દેતાં. એમનો પ્રેરાયો પ્રાકૃત જીવ કાં તો ખાડામાં પડી જતો, કાં તો કાળા કાદવમાં કળી જતો.

શુભ ને અશુભ સાથે એ રમતો માંડે છે. લલચાવીને નિષ્ફળતાએ યા તો નિરર્થક સફળતાએ લઈ જાય છે. બધાને એ ભ્રષ્ટ બનાવી દે છે, બધાં માપોને છેતરીને જૂઠાં પાડે છે, જ્ઞાનને ગરલ બનાવી દે છે, આપણને કામનાના ચક્કરોએ ચઢાવી અનિવાર્ય વિનાશે પહોંચાડે છે.

એમનો પ્રસરતો પ્રભાવ સર્જને સકંજામાં લઈ લે છે, ને એક્લો ત્યાં જ નહિ, પણ જ્યાં આત્મરહિત મન હોય છે, જ્યાં જિંદગીઓ સાચા માર્ગદર્શન વિનાની હોય છે, જ્યાં પ્રેમ હોતો નથી, પ્રકાશ હોતો નથી, ને જ્યાં ઉદારતાની ઊણપ હોય છે ત્યાં આ કુટિલ કાળાં બળો પોતાનું કુકાર્ય આરંભી દે છે, અને દેહને જ સર્વકાંઈ સમજીને જીવતા જીવોના જગતમાં પોતાનું પાપરાજ્ય વિસ્તારી મૂકે છે.

આ લોકમાં પણ એ ક્ષુદ્ર બળો આપણાં હૃદયોને હંકારે છે. અહીં એ આપણા સ્વભાવની સાંધ્ય-છાયામાં છુપાઈ રહે છે, ને અંધારામાં અટવાતાં હૃદયો એમનાં પ્રેરણોને આધીન થઈ જાય છે. શર્વરીને સ્વરે એ બોલે છે ને બચાવવા આવતી ઉદ્ધારક જ્યોતિને વચમાંથી આંતરી લઈ અટકાવે છે. ભૂલેચૂકે જેઓ એમને વશ

વર્તે છે તેઓ અંધકારમાંથી ગાઢતર અંધકારમાં જાય છે ને એમની ખોજનો અનર્થ-કારી અંત આવે છે.

એકલી પૃથ્વી જ આપણને પાઠ પઢાવતી નથી. અન્ય જે અનેક જગતો છે તેમના પ્રભાવો પણ અહીં પ્રવેશી શકે છે. તેમનો સ્વભાવ એનો એ જ રહે છે ને માત્ર એમના સ્વભાવનાં સ્વરૂપો ને કાર્યવ્યવસ્થા જ બદલાય છે. પરિણામે એક ખદબદતો ખીચડો ઊભો થાય છે. એક સંગ્રામ શરૂ થઈ જાય છે ને મેળની મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. અકાળ પરમાત્માની પરમજ્યોતિ ને પરમાનંદ પ્રાપ્ત ન થાય, અને સર્વને એક એવું પોતાનું મૂળ ન મળે ત્યાં સુધી આવું આવું ચાલતું રહે છે, ત્યાં સુધી જીવનના ચકરાવા ને મનની અશાન્ત શોધ અટકતાં નથી. પરંતુ એક સમય અવશ્ય આવે છે જ્યારે એક અદૃષ્ટ હસ્ત મનનાં વ્યોમોને પાછાં વાળી દે છે, અનંતતા સાંતનું કાર્ય ઉપાડી લે છે ને પ્રકૃતિ પરમના પ્રકાશમાં પગલાં માંડે છે. આ સિદ્ધ થતાં અવચેતન જીવનના સ્વપ્નની સમાપ્તિ થઈ જાય છે.

અચિત્‌માંથી ઉદ્‌ભવેલું આ જગત એક જડસા યંત્ર જેવું જણાય છે. આત્મા ધીરે ધીરે એમાં પ્રકટ થતો જાય છે. પ્રભુ છે પણ તે ત્યાં પોતાને ભૂલીને દેખાય ના એવો રહેલો છે. તેમ છતાંય અહીં એનો સંકલ્પ જ પ્રવર્તે છે. પ્રભુ પોતે જ આ અચેતન જણાતું જગત બનેલો છે. અદ્‌ભુતચરિત અચિત્‌માં એનું ચમત્કારી કાર્ય ચાલી રહેલું છે. બુદ્ધિના વિચાર વગર અચિત્‌ એનું કાર્ય કરે છે. પરંતુ પ્રકૃતિના ગૂઢ ગર્ભમાં ચેતના છુપાઈ રહી છે, જે આનંદે વિશ્વોની કલ્પના કરી છે તે ત્યાં અનનુભૂત અવસ્થામાં ઉપસ્થિત છે. જડ પદાર્થનું રૂપ ધારી રહેલી બ્રહ્મસત્તા અંદરની શકિતથી સંચાલિત થતી રહે છે.

આરંભમાં અવકાશ આકાશતત્ત્વમય હતો. એમાં ઘૂમરીઓ લેતાં ઉત્કંપનોમાં કોઈ એક ઉપક્રમ ચાલતો હતો. આદ્યકાલીન માતરિશ્વાને આધારે શકિતના વિઘટન દ્વારા વિકશન ને સંકોચનની રહસ્યમય કલાએ વિસ્તરતા વિશ્વને અસ્તિમાં આણ્યું. એક અગ્નિ અવકાશમાં પેટાવાયો ને એના સ્ફુલિંગો નવલખ તારા બન્યા. એક ઉઘાડા ચમત્કાર જેવું અશકય જગત આમ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે એવું મનુષ્યનું મન ધૃષ્ટતા કરી કહે છે. એણે જીવનનો કોયડો ઉકેલવાનો છે ને તે કાર્ય માટે સ્ખલનશીલ ઇન્દ્રિયો ને યાંત્રિક ઓજારો ઉપયોગમાં લેવાનાં છે. એવું પણ બને છે કે મન ને ઇન્દ્રિયો પરથી માણસનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે, એનું જ્ઞાન એને અજ્ઞાનના અંગ જેવું લાગે છે ને બધું જ કોઈ એક અજબ તરેહથી બનાવાયું હોય એવો આભાસ થાય છે, માયાએ કરેલી મશ્કરી જેવું બધું બની જાય છે.

જડ જગતનો આ આભાસ પ્રાણની, ઇન્દ્રિયસંવેદનાની ને મનની વાટ જુએ છે ને કાળમાં કુદરત સચેતન બનવા માંડે છે. અચેતન રજકણમાંથી જીવન માટેની ઇચ્છા જાગે છે, પ્રાણચેતના પ્રકટ થાય છે ને પ્રાણમાં દટાઈ રહેલું મન ધીરે ધીરે ઉપર આવે છે, હૃદય પ્રેમ અનુભવતું બને છે, ચૈત્યાત્માની સાક્ષી દૃષ્ટિનો ચમત્કાર

પ્રકટ થાય છે.

આ પ્રકારે પશુપંખીની સર્પતી, દોડતી ને ઊડતી સૃષ્ટિમાંથી વિચાર કરતો માનવ જીવ આવ્યો. એના દ્વારા પ્રકૃતિ અજ્ઞાત તરફ વળી, પરમાત્માનો ઉચ્છ્વાસ અનુભવવા લાગી. હૃદયે આત્માનું ઓજ ઝીલ્યું, પ્રેમ પ્રકટયો, આનંદ અતિથિ બની આવ્યો. મનુષ્યને એક અજ્ઞાત શકિતએ ઉદ્ધાર્યો. શરીર સાથે સમાપ્ત ન થતી એક સત્તાની શારીરિક જીવન પાછળ ઝાંખી થઈ, પરંતુ એ સત્તાએ દેહ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપ્યો ન હતો. માણસ પ્રાકૃત પરિશ્રમ સેવતો હતો, હજુ એણે પોતાના સાક્ષી સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ન 'તો. દિવ્ય મહિમા હજુ પ્રકટયો ન 'તો. જ્ઞાન ગૂઢ રહીને રાજ્ય ચલાવતું હતું, મૌને જીવનના નાદ પ્રત્યે કાન માંડયા હતા. પળોનો પ્રવાહ દૂરની દિવ્યતા પ્રત્યે વહેતો હતો.

પ્રાણમાંય મન છે, પણ તે એક વિચાર કરતા કઠપૂતળા જેવું છે. અવચેતનનું જીવન અસુન્દર, ઉગ્ર અને અધમ વસ્તુઓથી ભરેલું છે. ત્યાં રહેતો માણસ ત્યાંનાં બળોનો એક ઢિગલો બની જાય છે, એમનો ઠેલાયો સેંકડો ઠેકાણાંએ ઠેલાય છે, ધક્કા ખાય છે, પણ ધક્કા મારનારા હસ્તને જોઈ કે જાણી શકતો નથી. અંધકારનાં ને અધમતાનાં ઓજાર બનેલાં ત્યાંનાં બળોને વશ વર્તનારો જીવ રમતમાં આમતેમ ફેંકાતા દડા જેવો બની જાય છે. ઉચ્ચતર સત્ય સામે એ બળોએ બળવો કરેલો હોય છે. એકાદ અસુર સિવાય કોઈ એમને કાબૂમાં રાખી શકતું નથી.

વિરૂપ વાસનાઓ, કાદવમાં લોટવાની મજા, ઘૃણાજનક ગંદકી, બેઢંગું ને બેહૂદું બધું એમને અપરસ આપે છે. તુચ્છ જીવનની તરસોથી ભર્યું કરુણાન્ત નાટક એમનું સર્જન છે, અને એમને વશ રહી ઝેરવેરનું આ નાટક ભજવતા માણસને અંતે તેઓ પરલોક ભેગો કરી દે છે.

આ છે અલ્પાયુ અલ્પ જીવનું નિત્યનું જીવન. માનવ ઉપર પશુનું પ્રભુત્વ હોય છે ત્યાં સુધી પાતાળોના અવચેતનનો પડદો એના આત્માને ઢાંકી રાખે છે. પૃથ્વી ઉપર પ્રાણનું પ્રાકટય થયું ત્યારથી માંડીને હજી સુધી જમીનનાં જીવજંતુઓનું, પશુપંખીનું, વાનરનું ને મનુષ્યનું જીવન આ પ્રકારનું રહ્યું છે. હા, મનુષ્યમાં વધારાનું એક વિચારતત્ત્વ ઉમેરાય છે ખરું, પણ તે છતાંય એનામાં બીજું બધું તો મૂળમાં હતું તેનું તે જ હોય છે. મનુષ્યે જરૂર ઘણી ઘણી સફળતાઓ મેળવી છે, પરંતુ એની એ સફળતાઓ એના ચૈત્યાત્માની નિષ્ફળતાઓ જ છે. માણસનું જીવન એટલે દુ:ખની દીર્ઘ કથની, સુખ તો એમાં આવતા અલ્પવિરામો છે. જીવન ટકાવી રાખવા માટે પાર વગરનાં કષ્ટો ભોગવવાં પડે છે અને અંતે મૃત્યુ રૂપ ભાડું ભરવું પડે છે.

જડભાવ અને મૃત્યુ સમાન નિદ્રા, એ બે જ માણસ માટે વિશ્રામ છે. માણસને કોઈ કોઈ વાર સ્વર્ગીય સુખોનાં સ્વપ્નાં આવે છે, પણ નજીવી મોજમજાઓમાં એનું આયુષ્ય ખર્ચાઈ જાય છે. જરા જેટલો પ્રેમ, થોડોક મૈત્રીનો સ્પર્શ અને બાકી

ઈર્ષા, દ્વેષ અને દુ:ખ એના હૃદયમાં લાય લગાડેલી રાખે છે. કોઈ વાર કોઈ મોટી વસ્તુ આવવા માગે છે ત્યારે તેને ધારવાની ને વ્યક્ત કરવાની એનામાં તાકાત હોતી નથી. ક્લેશોથી કંટાળી ગયેલો એ કુદરતનો આશ્રય લઈ વ્યથાને વિસારે પાડવા વાંછે છે ને પ્રકૃતિ માતા એને થોડી શાંતિ આપે છે ને પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય એનો પરમાનંદ બની જાય છે.

આત્માનો ઉચ્છ્વાસેય આવે છે પણ તે ઝાઝી વાર ટકી રહેતો નથી. માણસના રીઢા સ્વભાવમાં એને ધારી રાખવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી. એનામાં લાલસાની લાય લાગેલી રહે છે, આવેશો એને લાલ લાલ બનાવી દે છે. લડતો ને ઝગડતો માણસ સંહારની રમતે ચઢી જાય છે. અંતરમાં દૃષ્ટિ કરી આત્માને શોધવાનો એને વખત મળતો નથી. એ તો પોતાની નાનકડી ધરી ઉપરનો ભમરડો બની જાય છે ને એની ગતિ અવિરામ અંત વગરની બનેલી રહે છે.

માણસનું જ્ઞાન અજ્ઞાનના આવાસમાં વસેલું છે. માણસનું બલ કદીય સર્વશક્તિમત્તાને સ્પર્શતું નથી. દિવ્ય આનંદ એને ઘેર જવલ્લે આવે છે. પરંતુ સુષુપ્ત આનંદ જાગવા પ્રયત્ન કરે છે ને જીવનના ઉલ્લાસ રૂપે વખતે જરા ફૂટી નીકળે છે. આ કારણે એનો બોજો થોડોક હળવો બને છે ને એક પ્રકારની સમાધાની સાથે એ પોતાના જરા જેટલા જગતમાં જીવે છે. પ્રભુને વેગળો રાખવા માટે માણસે ફરતી વાડ બાંધી રાખી છે, અગોચર સાથેની પોતાની આત્મીયતાને અંતરનાય અંતરમાં પૂરી રાખી છે. અને આવું હોવા છતાંય માણસ પોતાને કુદરતનો સિરતાજ માને છે!

પણ આ એક વચગાળાની સ્થિતિ છે. પદાર્થવિજ્ઞાન આવું માને છે. જડતત્ત્વની અનંતતાને એ આગળ કરે છે ને બધું ગાણિતિક બનાવી દે છે. ફિલસૂફોની ફિલસૂફીઓ હવાઈ વિચારોના વિહારો કરે છે ને આ દેવાળિયાપણામાં ધર્મ આવીને ખાતા વગરના ચેક ફાડવા બેસી જાય છે. વ્યર્થ જીવન જીવતા જીવો આખરે અજ્ઞાતના અંધકારમાં જાય છે, પણ મૃત્યુએ આપેલો અમૃતત્વનો પરવાનો પોતાની સાથે લેતા જાય છે.

આ તો કેવળ કામચલાઉ યોજના છે. એ છે એક આભાસ, અધૂરી શોધ, પ્રથમ પ્રયોગ. એટલામાં જ્ઞાન પરિસમાપ્ત થતું નથી. એક ગહન ગભીર દૃષ્ટિ છે, આત્માનો જ્યોતિર્મય આલોક છે. ને અંતે જ્યારે સાક્ષી આત્મા જાગે છે ત્યારે આણદીઠેલાં સત્યોને એ અવલોકે છે. અંતર્યામી પ્રભુના પ્રકાશથી જગત ઝણેણાટી અનુભવે છે, પ્રાણની પરિસીમાઓ પડી ભાગે છે ને એ અનંત શું એકાકાર બની જાય છે. ત્યાર પછી સર્વ કંઈ દેવોની દીપ્તિમંતી ક્રીડાનું રૂપ લે છે. મૂક અકલ્પ્ય શક્તિ પોતાના સત્યમય અને આનંદમય સ્વરૂપ સાથે સહયોગ સાધવા સર્વ કંઈની ચકાસણી કરી રહી હોય એવું દેખાય છે, એને પ્રકાશના ઉત્સ જોવા છે, ચાલી રહેલાં કાર્યોનો કર્તા કોણ છે તે જાણવું છે. માર્ગદર્શક અંતર્યામીનાં દર્શન કરવાં છે, ઊર્ધ્વસ્થ બ્રહ્મરૂપ અજ્ઞાત લક્ષ્યને પ્રત્યક્ષ કરવું છે. અહીંનું બધું જ કંઈ અંધ

પ્રકૃતિનું કાર્ય હોતું નથી. એક પરમ શબ્દ, એક પરમ પ્રજ્ઞાન ઉપરથી અવલોકી રહ્યું છે; સંમતિ આપતો એક સાક્ષી છે, દેખતા વિરાટમાં એક દેખતી આંખ છે. ઉપરની પ્રભાનો એક પ્રભાવ, એક અકળ હેતુ સૂર્યોનું ને સિતારાઓનું સંચલન કરી રહ્યો છે. જડ જગતમાં જહેમત ઉઠાવતી ચેતનાશકિતની પ્રતીક્ષા કરતી પરા પ્રકૃતિ સ્થળકાળની સેવા કરી રહી છે. આ જગત જેવું દેખાય છે તેવું નહિ પણ તેનાથી કંઈક જુદું જ છે. આપણાં જીવનો અકલ રહસ્યોથી ભરેલાં છે. મન પ્રભુની દિશામાં પ્રારંભ કરાવે છે, પણ આપણા આત્માઓ પરમાત્માના પ્રતિનિધિઓ છે. ભુવનોનો નાથ ભિખારીને વેશે શેરીએ શેરીએ ફરે છે. એક શકિત સર્વને સહાય કરતી રહે છે ને તે જ આ દુ:ખની દુનિયાને ટકાવી રાખે છે. પ્રકૃતિનાં પયઃપાન કરતો બાલસ્વરૂપ પ્રભુ ચમત્કારી વૃંદાવનમાં બંસરી બજાવી રહ્યો છે. એના સૂર સાંભળીને આપણે એના આલિંગન પ્રતિ વળીએ, તેની એ રાહ જોઈ રહ્યો છે.

માંસમાટીના માળખાના જીવનમાં ચિદંબરની ચિનગારી રૂપ ચૈત્યપુરુષ રહેલો છે. જડસા પડદા પાછળ રહેલો એ કોઈ કોઈ વાર પાવક સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે ત્યારે આપણે અર્ધ-દેવ બની જઈએ છીએ. આપણા દેહાણુઓમાં એક નિલીન શકિત રહેલી છે અને તે આપણે માટે સનાતનના સુદર્શનની આયોજનાઓ કર્યા કરે છે. સુવર્ણ સંદેશવાહકો આપણી પાસે આવે છે. આપણી જાતની જંબાલની દીવાલોમાં બારણું કરાય છે ને દેવદૂતો એમાં થઈને અંદર પ્રવેશે છે અને આપણામાં પ્રભુની પ્રતિમા રચે છે. કાલના તાલથી ઘેનમાં ઊતરેલી એક શાશ્વતતા આપણામાં પોઢી રહી છે. ઊંડાં મૌનોમાં એક મહાન કાર્ય થતું હોય છે. મૃત્યુની પાછળ રહેલી એક સનાતન સત્તા આપણા સીલબંધ હૃદયમાં નિજાનંદના તત્ત્વને અને સ્વર્ગીય સામ્રાજ્યને સજ્જ કરી રહી છે. અવગુંઠિત પ્રભુના પરમાનંદમાંથી જે જગતો જન્મ પામ્યાં છે તે સનાતન સૌન્દર્યનું સ્વરૂપ ધારવા માગે છે ને તે કારણે આપણાં હૃદયો, રે ઇન્દ્રિયો સુધ્ધાં પરમ સૌન્દર્યની ને અમર આનંદની ઝંખના કર્યા કરે છે.

પરમાત્માના સત્યને આપણે ક્રોસ પર ચઢાવ્યું છે, જેથી શ્વસંતા દિવ્ય દેહમાં એ અવતાર લે અને આપણે એને સ્પર્શવા ને આશ્લેષમાં લેવા શકિતમાન બનીએ. એ બૃહતી બ્રહ્મસત્તા જે સમે મહાસાગર સમાન ઊતરી આવશે અને આપણી ભંગુરતાને ભરી દેશે તે સમે સર્વ કાંઈ આનંદ આનંદ બની જશે; પ્રાણ, હૃદય, ઇન્દ્રિયો અને દેહ એક અલૌકિક રૂપાન્તર પામી જશે. કાળનાં તમોગ્રસ્ત વામન જીવનો ક્ષુદ્ર વ્યાપારોમાંથી બહાર નીકળી ઉપર આરોહશે. માનવ દિવ્ય અતિથિની મૂર્ત્તિમાં ઢળાશે, પરમાત્મશકિતનાં શુભ્ર પયઃપાન કરશે, રાત્રિની માયાજાળમાંથી ને ગર્તોની ગુલામીમાંથી છૂટશે. પછી તો એ પ્રેમને સિંહાસને હૃદયમંદિરે વિરાજમાન બાલપ્રભુને પાયે પડી, એના સૌન્દર્યથી મુગ્ધ થઈ, એના આનંદથી આંદોલિત થઈ, એના પ્રેમથી પુલકિત થઈ ધન્ય ધન્ય બની જશે.

પણ તેને માટે પ્રથમ તો આત્માએ પ્રકૃતિના પાતાલમાંથી બહાર નીકળી ઊંચે આરોહવાનું છે, નામરૂપની પાર ઊંચે ઊડવાનું છે, મનની અર્ધનિદ્રા પારનાં શિખરોએ પહોંચવાનું છે. આપણાં હૃદયોમાં દિવ્ય બળની દૃઢતા આવે, આપણી અંદરનો પશુ દેવસ્વરૂપને જોઈ દિગ્‌મૂઢ બની જાય એવી ઓજસ્વી અવસ્થાએ આપણે પહોંચવાનું છે.

અધોગત પ્રાણનાં ધુમ્મસોમાં ધીર સાહસ કરતો અશ્વપતિ આગળ ચાલ્યો. આસપાસ હતી અંધાધૂંધી અને અરાજકતા, પિશાચી દેવતાઓનાં ઘૃણાજનક મુખ, ભૂતના ભડકાઓ, મેલા મર્મરાટો અને જાદૂગરી ભરી શકિતઓનો ઘલાયેલો ઘેરો ઘેરો. પગની નીચેની જમીન જાણે સરકી જતી હતી, છતાંય રાજા પલાયન કરી જતા અંત વગરના માર્ગોએ પગલાં ભરતો હતો. એક અશરીરી મર્મરાટ એને પડખે પડખે ચાલતો હતો. ઘવાયેલો અંધકાર પ્રકાશ સામે ફરિયાદ કરતો હતો. વિરોધી સત્ત્વોની આંખો તીરની માફક એની સામે તકાઈ હતી, બુઝાઈ રહેલી મશાલના અંધકાર જેવો અંધકાર આસપાસ તગતગતો હતો. છાયામય સ્વરૂપોથી નિવસાયેલા એ પ્રદેશમાં આવેલી આકૃતિઓ ઊંધી દિશામાં દોરતી હતી. એ હતી અચિત્‌ની ઊંડી ગુહા, કાળી ને કળાય ના એવી. એનું માપ નીકળે એવું નહોતું. ત્યાં રાજા અશ્વપતિની આત્મજ્યોતિ જ એનો સૂર્યપ્રકાશ બની ગઈ હતી.